

УДК: 81-133
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.22

Джумаева Ж.
А. Мырсабеков ат. Ош МПУ

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ФОНЕТИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Кыскача мазмуну: Макалада кыргыз эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы тилдик өзгөчөлүктөр, тактап айтканда фонетикалык диалектизмдердин берилиши дескриптивдик лингвистиканын алкагында сыпаттоо методу менен иликтөөгө алынат. Мисал катары келтирилген тилдик фактылар аркылуу жазуучунун чыгарма жаратуудагы жеке стили, сүрөттөлүп жаткан окуяга катышкан каармандардын тилиндеги аймактык өзгөчөлүгүн чагылдыруудагы, каармандардын мүнөздөрүн жекелештирүүдөгү чеберчилигине баа берилет. Жазуучунун көркөм сөз жаратуудагы чеберчилигин ачып көрсөтүү менен бирге ысык-көл говорунун кыргыз адабий тилине карата катышын, фонетикалык диалектизмдердин каармандардын жергиликтүү тилдик айырмачылыгын берүүдө эле эмес, алардын дүйнө таанымын, жеке образын ачууда, аймактык тилдик өзгөчөлүтү кылдат чагылдырууда орду чоң экендигин жана мындай диалектизмдер автордун чыгармаларында жыш колдонулгандыгын байкоого болот.

Түйүндүү сөздөр: Түгөлбай Сыдыкбеков, жазуучуун тили, фонетикалык диалектизмдер, жергиликтүү тилдик өзгөчөлүк, жазуучунун чеберчилиги, ысык-көл говору

Джумаева Ж.
Ош ГПУ имени. А. Мырсабекова

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТУГОЛБАЯ СЫДЫКБЕКОВА

Аннотация: В статье с помощью описательного метода в рамках описательной лингвистики исследуются языковые особенности в романе кыргызского народного писателя Тугельбая Сыдыкбекова «Среди гор», а именно презентация фонетических диалектизмов. На приведенных в качестве примера языковых фактах оценивается личный стиль автора в создании произведения, его умение в отражении региональных особенностей персонажей, участвующих в описываемом рассказе, в персонализации характеров героев. Помимо выявления мастерства писателя в создании художественного слова, родства иссик-кульского диалекта с кыргызским литературным языком. Фонетические диалектизмы имеют большое место не только в придании локальным языковым различиям персонажей, но и в раскрытии их мировоззрения, личного образа, так и в тщательном отражении региональных языковых особенностей. В произведениях автора можно заметить, что он использует подобных диалектизмов часто.

Ключевые слова: Тугелбай Сыдыкбеков, язык писателя, фонетические диалектизмы, локальные языковые особенности, мастерство писателя, иссик-кульский говор.

Dzhumaeva Zh.
Osh NPU named after A. Myrsabekova

PHONETIC DIALECTISMS IN THE WORKS OF TUGOLBAI SYDYKBEKOV

Abstract: In the article, using a descriptive method within the framework of descriptive linguistics, the linguistic features in the novel of the Kyrgyz folk writer Tugelbay Sydykbekov “Among the Mountains” are studied, namely the presentation of phonetic dialectisms. On the linguistic facts given as an example, the author’s personal style in creating a work, his ability to reflect the regional characteristics of the characters participating in the described story, in personalizing the characters’ characters are evaluated. In addition to revealing the writer’s skill in creating an artistic word, the relationship of the Issik-Kul dialect with the Kyrgyz literary language. Phonetic dialectisms have a great place not only in giving local linguistic differences to characters, but also in revealing their worldview, personal image, and in carefully reflecting regional linguistic features. In the works of the author, one can notice that he often uses such dialectisms.

Keywords: Tugelbay Sydykbekov, writer’s language, phonetic dialectisms, local linguistic features, writer’s skill, Issik-Kul dialect.

Т. Сыдыкбеков – кыргыз адабиятындагы көркөм сөздүн чоң устаттарынын, чеберлеринин бири. Жазуучу кыргыз элинин үрп-адаттарын, каада-салттарын эң мыкты билет, элдик тилдин чоң билерманы. Ошондуктан даркан романчы жөнүндө эл акыны Тенти Адышева мындай деп жаштарга, окурмандарга кайрылат: «...Тил үйрөнгүчө келсе, тилиңди байыткың келсе жана ошону менен катар өзүңдүн элиңди жакшы билгиң келсе, жогорку муундагы биздин адабиятка негиз салышкан акын, жазуучуларыбыздын, ошонун ичинде Тукенин чыгармаларын жакшы окугула». Бул сөздө эч кандай апыртуу жок. Т. Сыдыкбековдун кайсы гана чыгармасын окубайлы, ширелүү тилге, бай сөздүк состав, бийик көркөм кудурет менен түзүлгөн көркөм туундуга туш келесиң.

Т. Сыдыкбеков жараткан көркөм чыгармалар адабий планда бир топ кеңири изилденип келе жатат (К. Асаналиев, А. Садыков, А. Эркебаев, С.К. Даронян) [1;2;11]. Ырас, адабият таануу аспектисинде жазылган эмгектерде адабиятчылар бир добуштан Т. Сыдыкбековдун чыгармаларынын лексикасынын байлыгын, жөнөкөйлүгүн, элдик оозеки сүйлөшүү тилин чебер пайдалангандыгын белгилешет. Көрүнүктүү адабиятчылардын изилдөөлөрүндө «ал ойго бай, улуттук колориттүү макал-лакаптарды, жыш да, орундуу да колдонот» (А. Садыков) [8:125]; «...роман бай лексикасы, орундуу контрасттар менен салыштырууларга каныккан» (А. Эркебаев) [11:140] деген пикирлер менен жазуучунун тилине баа берилип келет.

Ал эми лингвистикалык планда профессор А. Жалиловдун жазуучунун чыгармаларындагы эскирген сөздөрдүн стилдик кызматына арналган изилдөөлөрүн белгилеп кетүү зарыл[5;6;7].

Изилдөөнүн предмети катарында Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы диалектизмдерди тандап алышыбыздын себеби, биринчиден, жазуучунун

чыгармаларынын тилинин изилденбей, али дың бойдон турушу менен байланыштуу. Экинчиден, Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы анын чыгармачылыгындагы бараандуу чыгармалардан. Бир гана жазуучунун чыгармачылыгындагы эмес, жалпы эле кыргыз совет адабиятындагы роман жанрындагы этаптуу бийиктиктерден. Ошондуктан романдын тилин изилдөө өтө көп кызыктуу фактыларды берет.

Бул изилдөөгө чейин жазуунун аталган романындагы диалектизмдердин чебер колдонулушу, тактап айтканда лексикалык диалектизмдердин берилиши тууралуу изилдөөбүздү жарыялаганбыз [4]. Ал эми азыркы изилдөөбүздө Т. Сыдыкбековдун диалектизмдерди колдонуу чеберчилигин фонетикалык планда тыбыштык өзгөчөлүктөрүн сыпаттоону максат кылып алдык, б.а. «Тоо арасында» романындагы фонетикалык диалектизмдердин берилишине токтолдук.

Тил илиминде жазуучунун көркөм сөз чебери катары таанытууда дескриптивдик лингвистиканын сыпаттоо методунун натыйжалары колдонулары белгилүү. Изилдөөнүн максаты белгилегендей, структуралык лингвистиканын ыкмаларын колдонуу аркылуу жазуучунун романындагы тилдик фактылардын негизинде жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктүн көркөм сөзгө тийгизген таасирин талдоого алдык.

Т. Сыдыкбековдун чыгармаларында диалектилик сөздөр анча көп өлчөмдө учурабайт. Бул залкар романчынын диалектизмдерди колдонуудагы орус адабиятынын бай традициясын чыгармачылык менен өздөштүргөндүгүн, айрыкча Максим Горькийдин «писатель должен писать по-русски, а не по-вятски, не по балахонски» [2:134]- деген насааттарын жетекке алгандыгын көрсөтөт. Жазуучу диалектизмдерди колдонгондо да, зор чеберчилик менен урунат, кээде чыгармада регионалдык сөздөрдүн бар экенин байкабай да каласың. Алар чыгарманын көркөм тканынын бөлүкчөсүн түзүп, аны башка сөз менен алмаштырууга мүмкүн эместей, чыгармага доо кетчүдөй сезилет. Автор диалектизмдерди ар түрдүү стилдик максаттарга зергердик менен багындыра алат. Мисалы, түштүк диалекти үчүн мүнөздүү фонетикалык өзгөчөлүктөрдөн үндүү «э» тыбышынын, же морфологиялык өзгөчөлүктөрдөн экинчи жактын сылык түрүндө -ың, (алың) мүчөсүнүн колдонулушу ж.б. Фонетикалык диалектизмдер, айрыкча үндүү тыбыштардын орун алмашып келиши, адабий тилдин нормасынан сырт үндөшүү мыйзамына каршы колдонулушу жазуучунун романдарында көп учурда каармандардын кебинде, диалог курууда жыш учурайт. Алардын айрымдарына токтолсок.

Үндүү тыбыштар орун алмашып келиши:

1. у тыбышынын ордуна ы тыбышы келген учурлар: Баласынын салбырап кеткен ороо-чылгоосун жыйып алууга чамасы келбей, бир келин дедек уруп көчөнүн тиги бетинде баратат. («Биздин замандын кишилери», 100-б.)

Ушунун тескерисинче у тыбышынын ордуна ы тыбышынын колдонулушу да Ысык-Көл говоруна мүнөздүү. Муну «Тоо арасында» романынын материалдары да

далилдейт: Беш күндүк маалуматты тактап, жалгыз олтурган Абдишке матайдын жука беттери көлөкөдөй көрүнө калды да, үнү шак этти (318-б.); Чайыттай ачык турган асманды булут каптап, нөшөр төккөн сыңары түштөн кийин кишилер Ысак күтпөгөн маалуматты беришти (108-б.) Бул мисалдарда фонетикалык диалектизм автордук сүрөттөөлөрдө келип жатат. Муну жазуучунун тилдик көнүмүшүнүн көрүнүшү катары кароо керек.

2. и ордуна э(е) тыбышы келген учурлар. Бул өзгөчөлүктү көбүнчө Т. Сыдыкбековдо бали деген сырдык сөздүн каармандардын сөзүндө бале түрүндө учурашынан көрөбүз: - Бале, атанын баласы деген ушул! (95-б.); - Бале, Ыманбайым туура айтат. (107-б.); - Бале, кеңеш өкмөтүнүн тузун татыган азамат экен го (164-б.); - Бале-е, жарым болушту жапырып салды. (50-б.)

3. у ордуна о колдонулат. Адабий тилде бул, бу шилтеме ат атоочтору барыш жөндөмөдө тыбыштык турпатын өзгөртүп, буга түрүндө келери белгилүү. Ысык-Көл говорунда болсо боо, бо деп айтылат. Бул өзгөчөлүк жазуучунун талданып жаткан чыгармасында арбын жолугат: - Ымаке, боо ишенбеңиз! Ушак сөз! (63-б.); - Баса, айтабыз да! Ушундай десең! Боо өз ниетиң менен катталасың де! (69-б.); - Боо караганда анык ак жүрөк көрүнөсүң (112-б.)

4. ө ордуна е келген учурлар. Т. Сыдыкбековдун романдарында ө нүн ордуна е алмашылып калган учурларды көп кездештирүүгө болот: - Тигил кыздарга көйнөк-көнчөк алып берели? – дейт түгенген катын (55-б.). Бул учурда эринчил ү тыбышынан кийин келген е үндөшпөй, сингармонизм закону да бузулат. Дагы романдан бир нече мисалдарды келтирүүгө болот: - Түгетин баштагыдай берекем да дебейт, дурустап чайын да кайнатып бербейт (59-б.) ж.б.

5. ү тыбышынан ордуна и келет. Жогоркудай эле эрин күүсү боюнча үндөшүү бузулуп, ү тыбышынын ордуна и колдонулат: Жандап өтө бергенимде карасам, же бала эмес, же киши эмес, өзүнүн бети калактай, алдына миңген жылкы түспелинде (60-б.); - Ким билет түгенгирдики(66-б.). Булар биздин оюбузча Ысык-Көл говоруна тийгизген казак тилинин таасири болушу мүмкүн.

6. О ордуна а колдонулат. Т. Сыдыкбековдо бул өзгөчөлүк эринчил үндүү о катышкан сөздөргө эринсиз, жонн а катышкан мүчөлөр уланганда көрүнөт, үндөшүүдөгү эрин күүсү бузулуп айтылат: - Тоодай-таштай эле калп айтпаган, кара өзгөй сүйлөбөгөн кишилер айтып жүрүшөт (20-б.); Тоога да, түзгө да кожо биз өзүбүз (32-б.) Мындай фонетикалык өзгөчөлүктү башка бир катар түндүк-түштүк диалектинин өкүлдөрү болгон жазуучулардын чыгармаларынан да жолуктурууга болот.

7. Ы тыбышынан ордуна и тыбышы келет. «Тоо арасында» романында ы тыбышынан ордуна и тыбышынын келген учурларын да кездештирдик. Ал негизинен жыйырма деген сан атоочтун колдонулушунан көрүнөт: - Ал дүйнөнү жигирма жыл сурады (32-б.); - Туура жигирма бут үрөнүм капта турат. Бул сөздүн мындай айтылышы түштүк

диалектисинин ичкилик говору үчүн да мүнөздүү.

8. Айрым сөздөргө үндүү тыбыштар жалганып айтылат. Мындай позициялык тыбыштык өзгөрүштүн натыйжасында да фонетикалык диалектизмдер пайда болуп отурат. Алсак, «Тоо арасында» романында адабий тилдеги анткор деген сөз анткору деген түргө өзгөрүп айтылат: Камыроо мындай турсун, бармактын башы менен эгинен өйдө сакалын сылай олтуруп анткору күлчү (26-б.)

9. Диалектологиялык изилдөөлөрдө Ысык-Көл говорунда шамал, адат, аба, жорук, чара, күнөс, көрүк, мончо, чана, ката, көпүрө, чөгөлө, тебеле ж.б. сөздөр созулма үндүүгө өтүп, шамаал, адат, абаа, жоорук, чараа, күнөөс, көөрүк, мончоо, чанаа, катаа, көпүрөө, чөгөөлө, тебээле болуп айтылары белгиленип жүрөт. «Тоо арасында» романында да бул мүнөздөгү фонетикалык диалектизмдер бир топ жолугат. Аларды төмөнкүдөй бир нече түрлөргө бөлүп кароого болот:

А) Жабык муундагы үндүү созулуп айтылат: Акрасул алла жер, шамаал, суу, от төртөөнү жаратты. (29-б.)

Б) Экинчи жана үчүнчү ачык муундагы үндүү созулуп айтылат: Катаанды мойнуңа ал! – Катааны ким жиберсе, ошол мойнуна алсын (148-б.), Дайыма өз көмөчүнө күл тартып көнүшкөн атка минерлер мында да бирине-бири арамзаалык кылышты. (253-б.)

В) Биринчи ачык муундагы үндүү созулуп айтылат: - Өмүр, сен берериңди айтчы? Бодо бересинби, боорук бересиңби? (179-б.), - Ооба, түшүмү тургай үрөөнүн уучут өндүрүп коюптур деп уктум го (305-б.), - Баарынар тең маа таарынбайсыңар анда?! (182-б.)

Г) Бир муундуу сөздөрдүн созулуп айтылышы: Он экиге жаңы келген ушул Мариясы казан-аякты башкарып, бөбөктөрүнүн кир-коогун жууп, атасынын тонун жамап, эне ордуна оор түйшүктү чыдап көтөргөн (9-б.)

Д) Сын атоочту жасоочу –анак, -аган мүчөсүндө биринчи ачык мууну созулма иретинде айтылат: - Тейт, качанаак келин төө кыядан өтүп кетти (151-б.).

Жогоруда келтирилген тилдик фактылар аркылуу жазуучу жергиликтүү элдин турмушун чагылдырууда алардын кебиндеги өзгөчөлүктөрдү берүү менен романдын көркөм реалдуулугу менен биргеликте кыргыз тилинин диалектилик базасын, тилдин байыркылыгын чагылдырууну максат кылгандыгы белгилүү. Түгөлбай Сыдыкбеков кыргыз диалектилеринин түндүк системасындагы Ысык-Көл говорунун өкүлү болгондуктан, нары «Тоо арасында» романында сүрөттөлгөн окуя көлдүн аймагында өткөндүктөн, чыгармадагы диалектизмдер (фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүк менен) дээрлик Ысык-Көл говоруна жана кээде башка түндүк говорлорго мүнөздүү экендигин байкоого болот. Айрыкча кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө мүнөздүү болгон үндөшүү мыйзамынын бузулуп, ө ордуна е келген учурлар (түгенген, түгенгир), ү тыбышынын ордуна и келген учурлар (түспелинде) ысык-көлдүктөрдүн казак эли менен чектеш жашап, казак тилинин таасиринен болушу мүмкүн.

Адатта көркөм чыгармалардын тилинде башка диалектизмдердин башка типтерине караганда лексикалык диалектизмдер көбүрөөк колдонулат. Анткени, алардын адабий тилде эквиваленттери - алмаштырар теңдештери болбойт, болгондо да диалектизмдер тактыгы, образдуулугу же башка стилдик боегу боюнча артыгыраак, жеткиликтүүрөөк болушу ыктымал. Лексикалык диалектизмдерди көркөм сөз устаттары өз чыгармаларында пайдаланып, чыгармаларынын тилин байытат, ал изоглоссалардын колдонулуш чегин кеңейтет, эгер мүмкүн болсо, адабий тилдин лексикасынан түнөк табышына жолдомо берет.

«Тоо арасында» романында диалектизмдердин ичинен башка түрлөрүнө караганда өзгөчө фонетикалык диалектизмдер жыш колдонулган. Мындан тышкары жазуучу чыгарманын элге, окурманга түшүнүктүү, жеткиликтүү болушун көздөйт, ыгы келсе, келбесе да диалектизмдерди колдоно берүү - Т. Сыдыкбеков үчүн жат нерсе. Көркөм чыгарма жаратууда айрыкча фонетикалык диалектизмдерди пайдалануу жазуучудан өтө кылдаттыкты, чеберчиликти, ошондой эле тилге аяр мамилени талап кылары жогорудагы мисалдардан көрүнүп турат. Т. Сыдыкбеков аларды жергиликтүү өзгөчөлүктү берүү үчүн жумшаган. Алар каармандардын тилин жекелештирүү багытында да зор стилдик жүк көтөргөн.

Адабияттар

1. Асаналиев К., Романы Тугельбая Сыдыкбекова [Текст] / К. Асаналиев. - Фрунзе, 1956.
2. Горький А.М., Собрание сочинений в 25 томах. [Текст] / М. Горький. Т.25, 1953, 134-б.
3. Даронян С.К., Тугельбай Сыдыкбеков: Критико-биографический очерк [Текст] / С.К. Даронян. - Москва, 1966.
4. Джумаева Ж., Лексические особенности романа «Среди гор» Тугельбая Сыдыкбекова [Текст] / Ж. Джумаева // Форум молодых ученых. 2018. № 4 (20). С. 428-433.
5. Жалилов А., «Зайыптар» романындагы историзмдер. [Текст] / А. Жалилов // Мугалимдер газетасы, 1983.
6. Жалилов А., «Уйкудагы» сөздөрдү ойготуп... [Текст] / А. Жалилов // Кыргызстан маданияты, 1985.
7. Жалилов А., Эскирген омонимдер жана омонимдик түгөйлөр (Т. Сыдыкбековдун романдарынын материалында) [Текст] / А. Жалилов // Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. - Фрунзе, 1987.
8. Садыков А., Адабий сын айдыңында [Текст] / А. Садыков. – Фрунзе, 1979, 124-125-б.б
9. Сыдыкбеков Т., Тоо арасында [Текст]: роман / Т. Сыдыкбеков. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – 531 б.
10. Сыдыкбеков Т., Биздин замандын кишилери [Текст]: роман / Т. Сыдыкбеков. – Ф.: Кыргызмамбас, 1952. – 419 б.

11. Эркебаев А., Романдын кези келдиби? [Текст] / А. Эркебаев//Ала-Тоо,1983,№5, 140-б.